

<ul style="list-style-type: none"> ● પ્રસ્તાવના <p>10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ</p> <p>10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશો</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.2.1 સત્તા સમૂહોની મંજૂરી મેળવવી 10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા 10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે 10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે <p>10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો</p> <p>10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા 10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા <p>10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.5.1 ખાધવાળું અંદાજપત્ર 10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર <p>10.6 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા</p> <p>10.7 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા</p> <p>10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા</p> <p>10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા</p> <p>10.10 અંદાજપત્રના ખાતા</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.10.1 આવક બાજુ 10.10.1.1 મહેસૂલી આવક 10.10.1.2 મૂડી-આવક 	<p>10.10.2 ખર્ચબાજુ</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ 10.10.2.2 મૂડીખર્ચ <p>10.11 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.11.1 અર્થ 10.11.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કરાડું 10.11.3 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના પ્રકાર 10.11.4 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ 10.11.5 ટેક્સ કેટિની યોજના <p>10.12 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.12.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ 10.12.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા અને તેની મહત્વની વિગતો 10.12.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ <p>10.13 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સોત</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.13.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો 10.13.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો <p>10.14 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો</p> <ul style="list-style-type: none"> 10.14.1 મહેસૂલી ખાધ 10.14.2 અંદાજપત્રની ખાધ 10.14.3 રાજકોણીય ખાધ 10.14.4 પ્રાથમિક ખાધ <p>10.15 અંદાજપત્રની અસરો</p>
---	---

પ્રસ્તાવના (Introduction)

મિશ્ર અર્થતંત્રવાળા ભારતમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશના આર્થિક વિકાસ અને તે માટે જરૂરી આંતર મૂડીમાળખું ઊભું કરવાની જવાબદારી રાજ્યે સ્વીકારી અને આયોજનપંચ (હવે નીતિઆયોગ)ની રચના કરી યોજનાબદ્ધ આર્થિક વિકાસ શરૂ થયો. આજના આર્થિકયુગમાં, નાણાં આધારિત અર્થતંત્રમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ એવી નથી જેનું ખર્ચ ન હોય. હ. એક વ્યક્તિ જે નથી ચૂકવતી તે બીજી કોઈ વ્યક્તિ ચૂકવે છે. એટલે રાજ્ય પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું ખર્ચ હોય છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા તેણે આવક મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા પડે છે.

લોકશાહી દેશમાં સરકાર કોઈ પણ કામ પ્રજાના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓની મંજૂરી વગર કરી શકતી નથી. માટે આવક મેળવવા અને ખર્ચ કરવા માટે પણ તેણે મંજૂરી લેવી પડે છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા એટલે સંસદ. સરકારે પણ આ સંસદ પાસે ખર્ચ અને આવક માટે મંજૂરી મેળવવા જવું પડે છે. આવનારા વર્ષ માટે સરકાર જાહેર ખર્ચ તથા આવક મેળવવા માટે સંસદ સમક્ષ જે અંદાજો મૂકે છે તેને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં સત્તાની ત્રિસ્તરીય વહેંચણી થયેલી છે : (1) કેન્દ્ર સરકાર (2) રાજ્ય સરકાર તથા (3) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ. (દા.ત., મ્યુનિસિપાલિટી) આ ત્રણેય સત્તાઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચ પણ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા

આવક પણ મેળવે છે માટે આ ત્રણોય સત્તાસ્થાનોના બજેટની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે.

ભારતના બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે તેમજે કરવાનાં કાર્ય તથા મેળવવાની આવકનાં સાધનોની વહેંચાણી કરવામાં આવી છે જેને સમવાય વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

બંધારણમાં સમવાયી વ્યવસ્થાએ કેન્દ્ર, રાજ્ય તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાનાં કામ તથા તે માટેનાં આર્થિક સાધનો ફાળવાયાં છે; તેમાં કેન્દ્ર સરકારે કરવાનાં કાર્ય, રાજ્ય સરકારે કરવાનાં કાર્ય, સ્થાનિક સરકારે કરવાનાં કાર્ય જાળવાયાં છે. દેશ માટે અત્યંત મહત્વ ધરાવતા અને વ્યાપક અસરવાળાં કાર્યો કેન્દ્ર સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં. દા. ત., સંરક્ષણ, રેલવે, વસ્તી-ગણતરી વગેરે તથા રાજ્ય અસરકારક તથા પ્રજાને સીધી અસર કરનારાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. દા. ત., શિક્ષણ, કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સત્તાને સ્થાનિક મહત્વવાળી અને પ્રાથમિક સેવાઓ સોંપવામાં આવી. દા. ત., સ્ટ્રીટલાઈટ, સફાઈ, ડ્રેનેજ પાણી વગેરે.

સરકારો અને સંસ્થાઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલ કાર્ય કરવા માટે ખર્ચ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા આવક મેળવે છે. જે-તે સત્તા દ્વારા આ ખર્ચ અને આવકના અંદાજો રજૂ કરાય તે અંદાજપત્ર કહેવાય.

10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ (Meaning of a Budget)

સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજોના હિસાબપત્રને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

આમ, અંદાજપત્ર આવનારા વર્ષના આવક-ખર્ચના અંદાજિત હિસાબો દર્શાવે છે.

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી ફલિત થતી બાબતો :

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી નીચેની બાબતો ફલિત થાય છે :

- (1) અંદાજપત્ર ખર્ચ અને આવકના અંદાજિત આંકડા આપે છે.
- (2) તે આવનારા નાણાકીય વર્ષના સંદર્ભ જ રજૂ થાય છે, માટે આ અંદાજો ચોક્કસ સમયગાળા માટે છે એમ કહી શકાય.
- (3) દરેક સરકારના અંદાજપત્રનો મુખ્ય હેતુ દેશના આર્થિક વિકાસ અને પ્રજાના કલ્યાણનો છે.
- (4) દરેક સરકારે પોતાના અંદાજપત્રને અમલમાં મૂક્તા પહેલાં લોકસભા, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સભાની મંજૂરી મેળવવી પડે છે.
- (5) અંદાજપત્ર સામાન્ય રીતે કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારના નાણામંત્રી રજૂ કરે છે.

10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશો (Purposes of a Budget)

આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં આવક અને ખર્ચના જે અંદાજો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેના ચોક્કસ ઉદ્દેશો છે, જે નીચે મુજબ છે :

10.2.1 સત્તાસમૂહોની મંજૂરી મેળવવી : સરકારે ખર્ચ અને આવક મેળવવા માટે લોકશાહી સત્તામંડળની મંજૂરી લેવી જરૂરી હોય છે. અંદાજપત્ર એ સરકારને મંજૂરી મેળવવા માટે રજૂ કરેલી અંદાજિત દરખાસ્ત છે. દા. ત., સંસદમાં કેન્દ્રિય બજેટ દ્વારા સરકાર પહેલાં સંસદ પાસે મંજૂરી માંગે છે કે, આવનારા વર્ષમાં સરકાર આ પ્રકારે ખર્ચ અને આવક કરવા માંગે છે.

10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા : જાહેર સત્તાઓ દ્વારા બજેટ રજૂ કરવાનો એક ઉદ્દેશ એ છે કે, તેને આવનારા વર્ષમાં કરવાનાં કામની જવાબદારીનો ઘ્યાલ આવે છે અને તે આવનારા વર્ષમાં ક્યાંથી આવક મેળવી શકશે તેની શક્યતા તપાસે છે.

10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે : અંદાજપત્ર તૈયાર કરવાના લીધે જ હેતુઓ મુજબ સાધન-ફાળવણી થાય છે. અંદાજપત્ર તૈયાર કર્યા વગર ખર્ચ થાય તો એક જ બાબત પાછળ ખર્ચ થઈ જાય અને બીજી બાબતો બાકી રહી જાય. આવું ન થાય તે માટે ખર્ચ પહેલાં જ ફાળવણી નક્કી કરવી જરૂરી છે.

10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે : સરકારે અંદાજપત્ર એટલા માટે રજૂ કરવું જોઈએ, કારણ કે નાગરિકોને ખબર પડે છે કે, હવે અર્થતંત્રમાં શું થશે! કયા ક્ષેત્રમાં રોકાણ થશે! કઈ વસ્તુ મૌખી થશે! કઈ વસ્તુ પર કરવેરા લાગશે!

આમ, અંદાજપત્ર આર્થિક આયોજનનો એક ભાગ જ છે. સરકારને નીતિઓ નક્કી કરવામાં તથા તેની દિશા નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો (Types of Budget)

અંદાજપત્ર બે પ્રકારના હોય છે :

(1) સમતોલ અંદાજપત્ર

(2) અસમતોલ અંદાજપત્ર

(a) ખાધવાળું (b) પુરાંતવાળું

હિસાબી નિયમો મુજબ તો તમામ અંદાજપત્રો સમતોલ જ હોય છે, કારણ કે તેની બંને બાજુએ સરખું નાણાકીય મૂલ્ય બતાવાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં રાજ્યના અંદાજપત્રો સમતોલ અથવા અસમતોલ હોય છે.

10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)

આવક અને ખર્ચના વાસ્તવિક અંદાજો પ્રમાણે સમતોલ અંદાજપત્ર એટલે એવું અંદાજપત્ર જ્યાં સરકારનો અંદાજિત ખર્ચ, તેની અંદાજિત આવક જેટલો જ હોય. આ આર્થિક સ્થિતિ, જ્યાં સરકારના ખર્ચ અને આવકના અંદાજો સરખા હોય. વિકસતા દેશો માટે આવું અંદાજપત્ર બિનવ્યવહારું છે. જ્યારે અમુક વિકસિત દેશોમાં સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ-દર વધારવા માટે રાજ્ય વધુ ખર્ચ કરે છે અને અંદાજપત્ર વાસ્તવમાં સમતોલ હોતું નથી.

10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા : આવક અને ખર્ચના અંદાજ સરખા હોય તેવા સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા નીચે મુજબ છે :

(1) આર્થિક સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે.

(2) આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા રહે તે માટે સરકાર બિનજરૂરી ખર્ચ તથા બિનજરૂરી વેરા ઘટાડે છે.

(3) પ્રજા પર બોજ વધતો નથી.

10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા :

(1) સરકાર સમતોલ અંદાજપત્ર ટકાવવા માટે જરૂરી ખર્ચ ઘટાડે તો પ્રજાના કલ્યાણ પર અસર પડે છે.

(2) સરકાર ખર્ચ ન ઘટાડે અને સમતોલ અંદાજપત્ર જળવવા વેરા વધારે તો પ્રજા પર બોજ વધે, તો તે આર્થિક વિકસને અવરોધરૂપ બને.

એડમસ્ટિથે સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કરી હતી, પરંતુ જે. એમ. કેંદ્રન્સે અસમતોલ અંદાજપત્રની ભલામણ કરી હતી. કેંદ્રન્સના મત મુજબ અર્થતંત્રમાં રોજગારી ટકાવી રાખવા રાજ્યે (સરકારે) વધુ ખર્ચ કરવો આવશ્યક બને છે.

10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)

આ પ્રકારના અંદાજપત્રમાં અંદાજિત આવક અને અંદાજિત ખર્ચ સરખા થતા નથી. આવી અસમતુલા બે રીતે હોય :

(1) ખાધવાળું અંદાજપત્ર (2) પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર.

10.5.1 ખાધવાળું અંદાજપત્ર : સરકારનું અંદાજિત ખર્ચ જ્યારે સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં વધુ હોય તેવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું કહેવામાં આવે છે.

ખાધવાળું અંદાજપત્ર = અંદાજિત ખર્ચ > અંદાજિત આવક

વિકસતા દેશોમાં સરકારો આર્થિક વિકાસ માટે ખૂબ જાહેર ખર્ચ કરતા હોય છે. સંરક્ષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સેવાઓ વગેરે પાછળ ખર્ચ થાય છે. આથી સરકાર પાસે આવકનાં સાધનો ઓછાં હોય છે. કરવેરા ભરવાની ક્ષમતા લોકોમાં ઓછી હોય છે. માટે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થાય છે અને ખાધવાળું અંદાજપત્ર બને છે.

10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર : અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. આવા અંદાજપત્ર ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે. અહીં સરકારનું ખર્ચ ઓછું અને આવક વધારે હોવાથી પુરાંતવાળું હોય છે.

10.6 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Deficit Budget)

- (1) આવા અંદાજપત્ર વિકાસલક્ષી અને કલ્યાણલક્ષી ગણવામાં આવે છે.
- (2) મંદીના અર્થતંત્રમાં ખાધવાળા અંદાજપત્રથી ખર્ચ દ્વારા રોજગારી સર્જ શકાય છે. આવા અંદાજપત્ર આર્થિકવૃદ્ધિ વધારવામાં મદદ કરે છે.
- (3) ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં કરવેરાનો બોજો ઓછો હોય છે.

10.7 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Deficit Budget)

- (1) કેટલીક વખત સરકાર વધુપડતો ખર્ચ કરીને તેને પૂરો કરવા દેવું કરે છે અને દેવાનો બોજ વહે છે.
- (2) સરકારના ખર્ચ પર નિયંત્રણ રહેતું નથી.
- (3) પ્રજાએ કરવેરા દ્વારા ચૂકવેલાં નાણાંનો બિનકાર્યક્ષમ ખર્ચ થાય છે.

10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Surplus Budget)

- (1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રથી રાજ્ય ફુગવાના સમયે પ્રજા પાસેથી વધુ વેરા લઈ પ્રજા પાસેનું અધિક ધન ખેંચી લઈ શકે અને ફુગવાને કાબૂમાં લાવી શકે.
- (2) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં સરકારે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દેવું કરવું પડતું નથી.
- (3) પ્રજા પર ભવિષ્યમાં કરવેરાનો બોજો પડતો નથી.

10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Surplus Budget)

- (1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે સરકાર જો સામાજિક કલ્યાણ અને વિકાસનાં કાર્યો માટે જરૂરી ખર્ચ પણ ન કરે તો વિકાસને વિપરીત અસર પહોંચે છે.
- (2) મંદીના સમયમાં સરકાર પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે નાણાંને પકડી રાખે તો અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ, રોજગારી અને ઉત્પાદન પર અસર પડે છે.
- (3) જો દર વર્ષે પુરાંત વધતી જ જાય તો પછી સરકાર તેનું શું કરશે તે પ્રશ્ન મોટો થતો જાય છે. માટે પુરાંતવાળા અંદાજપત્રની પણ મર્યાદા ઊભી થાય.

10.10 અંદાજપત્રનાં ખાતાઓ (Accounts of a Budget)

અંદાજપત્રની સમજૂતી મેળવવા માટે વિવિધ ખાતાની સમજૂતી મેળવવી જરૂરી છે. એકાઉન્ટની રીતે અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાના બે મુખ્ય ભાગ પડે છે : (I) જમાબાજુ, જ્યાં રાજ્યની આવકો નોંધાય છે અને (II) ખર્ચબાજુ, જ્યાં રાજ્યના ખર્ચ નોંધાય છે. આવક અને ખર્ચની બંને બાજુનાં મુખ્ય પાસાં નીચે મુજબ છે :

10.10.1 આવકબાજુ : અંદાજપત્રની આવકબાજુએ બે ભાગ પાડી શકાય : (1) મહેસૂલી આવક (2) મૂડી આવક.

10.10.1.1 મહેસૂલી આવક : પ્રત્યક્ષ વેરા, GST અને IGST માંથી મળેલી આવક અને GST માં સમાવિષ્ટ ન હોય તેવી વસ્તુઓ પર પડતા પરંપરાગત પરોક્ષ વેરાની આવક. દા.ત., પેટ્રોલિયમ પેદાશો પરના વેરાની આવક. જાહેર કોત્રના નફા પેટે જે આવકો મળે છે, વિવિધ પ્રકારની ફી કે દંડ પેટે જે રકમ મળે છે તે મહેસૂલી આવક છે. આવી આવક ચાલુ વર્ષની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રાપ્ત થતી ગણાય છે.

10.10.1.2 મૂડી-આવક : રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યરથ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તથા ટ્રેઝરી બિલોના વેચાણ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડી ખાતાની આવકો છે.

10.10.2 ખર્ચબાજુ : અંદાજપત્રની ખર્ચબાજુને બે ભાગમાં મૂકી શકાય : (1) મહેસૂલી ખર્ચ (2) મૂડીનો ખર્ચ.

10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ : સરકાર વિવિધ જાહેર સેવાઓ પાછળ જે ખર્ચ કરે છે. જેમકે, કર્મચારીઓને પગાર-ભથ્થાં ચૂકવવા, રાજ્યોને મદદ કરવી, સંરક્ષણ, સબસિટી વગેરે માટે જે ખર્ચ છે તે મહેસૂલી ખર્ચ થાય છે.

10.10.2.2 મૂડીખર્ચ : સરકાર દેવાની ચૂકવણીઓ કરે, રાજ્ય સરકારો અન્યને જે કરજ આપે, સામાજિક તથા સંરક્ષણક્ષેત્રે મૂડીખર્ચ કરે તે મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે.

આમ, અંદાજપત્રને બે ખાતામાં વહેંચી શકાય :

(A) મહેસૂલી ખાતુ : જ્યાં મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચની નોંધણી થાય તથા (B) મૂડી ખાતુ : જ્યાં મૂડીઆવક અને મૂડીખર્ચ નોંધવામાં આવે છે. મૂડીઆવક અને મૂડીખર્ચ લાંબા ગાળાના આર્થિક વ્યવહારો દર્શાવે છે, જેની સરકારના મૂડી ખાતાઓમાં લાંબે ગાળે અસર વર્તાય છે.

10.11 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર (Goods and Services Tax/GST)

લોકશાહી દેશોમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. રાજ્ય જાહેરસેવાઓ પાછળ વ્યાપક ખર્ચ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા તે આવક મેળવે છે.

રાજ્યની આવકનાં સાધનોમાં કરવેરા એ મહત્વનું સાધન છે. કરવેરાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : પ્રત્યક્ષ કરવેરા અને પરોક્ષ કરવેરા.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ વિવિધ સ્વરૂપે પરોક્ષ વેરા ઉધરાવે છે. ભારત સરકારે બંધારણીય સુધારા દ્વારા રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉધરાવાતા ઘણા બધા પરોક્ષ વેરાઓ ભેગા કરીને એક જ 'વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર' ઉધરાવવાનું નક્કી કર્યું અને 1 જુલાઈ, 2017 થી વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનો અમલ શરૂ થયો.

10.11.1 અર્થ :

- વસ્તુઓ કે સેવાઓના પૂર્તિ (Supply) પર લાદવામાં આવતો કર એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર જેને ટૂંકમાં જાંબાળી (GST) કહેવામાં આવે છે.
- કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ પરોક્ષ કરવેરા રદ કરી વસ્તુઓ અને સેવાઓને એક જ કર હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે તેને વસ્તુઓ અને સેવાઓનો કર (વસેક-GST) કહે છે.
- આ પરોક્ષ વેરા છે.
- આ વેરો કેન્દ્ર અને રાજ્યના પરોક્ષવેરા ભેગા કરીને બનાવવામાં આવ્યો છે.
- આ વેરાનું વહીવટીય સંચાલન હવે જાંબાળી કાઉન્સિલ કરશે. જેમાં દેશના નાણામંત્રી કાઉન્સિલનાં અધ્યક્ષ રહેશે અને સમિતિમાં રાજ્યોના નાણામંત્રીઓ રહેશે.

જે પરોક્ષવેરા નાખું થયા અને તેના સ્થાને જાંબાળી આવ્યો તેમાં મુખ્યત્વે,

(A) કેન્દ્ર સરકારના પરોક્ષવેરા જેમકે,

1. કેન્દ્રીય વેચાળાવેરો (Central Sales Tax : CST)
2. કેન્દ્રીય આબકારી જકાત (Central Excise Duty)
3. વધારાની કસ્ટમ ઝૂટી (Additional Custom Duties)
4. સેવાકર (Service Tax)

(B) રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના કર જેમકે,

1. મૂલ્યવૃદ્ધિ કર (Value Added Tax : VAT)
2. ખરીદવેરો (Purchase Tax)
3. જકાતવેરો (Octroi)
4. વેચાળાવેરો (Sales Tax)
5. મનોરંજન અને મોજશોખ પરના વેરા (Entertainment Tax) અને એન્ટ્રીટેક્સ (Entry Tax) રદ થયા.

GSTમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ એક જ કરવેરા હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ બેઝિક કસ્ટમ ઝૂટી GSTમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલ છે.

10.11.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો : ભારતના સમવાય તંત્રમાં મોટા ભાગના પ્રત્યક્ષ કરવેરા કેન્દ્ર સરકાર ઉધરાવે છે. જ્યારે પરોક્ષ વેરાઓ રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર બંને ઉધરાવે છે.

રાજ્યો પોતાનાં નાણાકીય સાધનો એકત્ર કરવા માટે પરોક્ષ વેરા ઉધરાવે છે પરંતુ, દરેક રાજ્ય આ વેરા અલગ-અલગ દરે

ઉધરાવતાં હતાં વળી, એક જ વસ્તુ પર કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને વેરા લાદતા હતા અને જુદાં-જુદાં રાજ્યમાં વેચાતી વસ્તુઓ પર બંને રાજ્યના વેરા લાગતા હતા. આમ વેરાનો વહીવટ અને બોજો બંને વધતાં હતા માટે....

- (1) એક જ વસ્તુ પર પડતા વિવિધ વેરા ઘટાડી એક જ વેરો કરવા,
- (2) રાજ્યો વચ્ચે ઊભા થતા વેરાના તફાવતને નાબૂદ કરવા,
- (3) વહીવટીય સરળતા અને કરકસર માટે,
- (4) વહીવટમાં ડિજિટલાઈઝેશન સરળતાથી થઈ શકે તે માટે
- (5) કરચોરી અટકાવવા અને પરોક્ષ વેરાને વધારે ઉત્પાદક બનાવવા તથા
- (6) પ્રજા પર પડતા પરોક્ષ વેરાના બોજાને ઘટાડવા માટે જીએસટી લાવવો જરૂરી બન્યો.

10.11.3 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના પ્રકાર : ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર (GST) મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વર્ગીકૃત છે.

(1) CGST અને SGST / UTGST (2) IGST

(1) CGST અને SGST / UTGST :

ભારતમાં વસ્તુ અને સેવાના વેપારને પ્રદેશની રીતે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: એક રાજ્યમાં જ આંતરિક ધોરણે વસ્તુ અને સેવાનું ખરીદ-વેચાણ તથા બે જુદાં-જુદાં રાજ્યમાં વસ્તુ અને સેવાનું ખરીદવેચાણ. હવે રાજ્યમાં / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ (UT)માં જ જ્યારે વસ્તુ કે સેવાનું વેચાણ થાય છે ત્યારે જે GST લાગે છે તેના બે ભાગ પડે છે: (A) CGST અને (B) SGST / UTGST

એટલે કે (A) કેન્દ્ર સરકારનો GST (CGST)

(B) રાજ્ય સરકારનો GST (SGST) / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનો GST (UTGST)

દા. ત., અમદાવાદનો ઉત્પાદક ભાવનગરમાં વસ્તુ કે સેવાનું વેચાણ કરે છે અને તેના પર ધારો કે 18 % GST નો દર છે તો આ વસ્તુ જો ₹100 ની હોય ત્યારે,

₹ 9 CGST (9 %)

₹ 9 SGST (9 %)

₹ 18 કુલ GST લાગશે.

(2) IGST (Integrated Goods and Services Tax) :

વસ્તુ કે સેવાના આંતરરાજ્ય વેચાણ (Inter-state) પર IGST લાગશે. એટલે કે અમદાવાદના ઉત્પાદકની વસ્તુ મુંબઈમાં (બીજા રાજ્યમાં) વેચવામાં આવી તો તેના પર લાગતો વેરો IGST કહેવાશે. ઉદાહરણ તરીકે,

સેવા/વસ્તુની ડિમત ₹ 100/-

IGST @ 18 % ₹ 18/-

કુલ ₹ 118/-

10.11.4 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ : ભારતમાં બંધારણીય સુધારા બાદ 1 જુલાઈ, 2017 થી રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉધરાવતા 17 જેટલા પરોક્ષ વેરાના સ્થાને વસ્તુ અને સેવાકર ઉધરાવવાનું શરૂ થયું છે.

ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના વહીવટીતંત્રને સમજવા માટે નીચેની બાબતો મહત્વની છે :

(1) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર કાઉન્સિલની રચના : કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ઉધરાવવામાં અવતા પરોક્ષ વેરાના નિયમો અને દરો પહેલાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો દ્વારા જુદી-જુદી રીતે નક્કી થતા હતા. હવે એક જ વેરો GST લાગુ થવાથી તેને નક્કી કરવા માટે પણ એક જ સંસ્થા હોવી જરૂરી હતી. માટે ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના નિયમો તથા તેના દરો નક્કી કરવા માટે GST

કાઉન્સિલની રચના કરવામાં આવી છે. હવે આ કાઉન્સિલ કરવેરાના દર તથા કઈ વસ્તુ પર કેટલો GST લાગશે તેની ભલામણ કરે છે.

આ કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ભારતના નાણામંત્રી રહેશે અને GST કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે રાજ્યના નાણામંત્રીઓ રહેશે. સામાન્ય રીતે હાલ દર ત્રણ મહિને આ કાઉન્સિલની ભિટિંગ મળે છે.

(2) GST ના દર : • GSTના દર શરૂઆતના તબક્કે વસ્તુઓ અને સેવા પર પાંચ પ્રકારના દર લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

i. GST માંથી કેટલીક વસ્તુઓ અને સેવાઓને બાદ રાખવામાં આવી છે. દા. ત., બેતપેદાશો, શાકભાજ, છૂટક અનાજ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ. (0 % દર)

ii. આ સિવાયના વસ્તુ અને સેવા પર 5%, 12%, 18% અને 28% ના દરે જીએસટી ઉઘરાવવામાં આવે છે. 28% ના દરમાં મોટા ભાગે મોજશોખ અને પ્રતિષ્ઠા મૂલ્ય (લક્જરી) વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

iii. વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરમાં રાજ્યોને વળતર.

GST ના અમલીકરણના કારણે કેટલાંક રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન થાય અને કેટલાંક રાજ્યોને આર્થિક ફાયદો થાય તેમ છે. તેથી જે રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન થાય તેને પાંચ વર્ષ સુધી વળતર આપવાની જોગવાઈ અહીં કરવામાં આવી છે.

iv. **GST થી બહાર રાખવામાં આવેલ વસ્તુઓ અને સેવાઓ :**

GST ના પ્રારંભિક અમલમાં કેટલીક વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર GST લાગતો નથી. હાલના તબક્કે તેમના પર જૂના પરોક્ષ વેરા જ લાગે છે. તબક્કાવાર આ વસ્તુઓ અને સેવાઓ પણ GST માં આવી શકે છે, પણ હાલ તેમના પર GST નથી. આવી વસ્તુઓ અને સેવામાં;

a. માનવ-વપરાશ માટેનો આલ્કોહોલિક લીકર અને

b. પેટ્રોલિયમ પેદાશો(જેવાં કે પેટ્રોલ, ડિઝલ, ફૂડ (ATF-Aviation Turbine Fuel) અને ફુદરતી વાયુ) પર જૂના વેરા જ ચાલુ રહે છે.

10.11.5 ટેક્સ કેન્દ્રની યોજના

અગાઉના પરોક્ષ વેરાના અમલમાં વેપારીને અગાઉ ભરેલા પરોક્ષ વેરાની પૂરેપૂરી વેરાશાખ(કેન્દ્ર) મજરે મળતી ન હતી, પણ GST માં ટેક્સ કેન્દ્ર આપવાની યોજના છે. અહીં વેપારી વસ્તુ ખરીદે ત્યારે તેણે ચૂકવેલ GST ની રકમ તે વસ્તુ વચ્ચે ત્યારે ભરવાપાત્ર GST ની રકમમાંથી બાદ મળે છે. દા.ત., વેપારી જ્યારે માલની ખરીદી કરે ત્યારે તેણે ₹ 35,000 GST ભર્યો હોય અને તે જ માલનું જ્યારે વેચાણ કરે ત્યારે તેને ₹ 40,000 GST ભરવાનો થતો હોય, તો અગાઉ ખરીદી કરતી વખતે ભરેલા ₹ 35,000 GST બાદ મળશે અને તેને ₹ 5000 જ GST ભરવાનો થશે.

10.12 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ (Idea of Budgets of Different Tiers of Governments in India)

ભારતીય સમવાયતંત્ર ત્રિસ્તરીય છે માટે હવે આપણે આ ગ્રાણોય કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મેળવીશું.

10.12.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર વતી દેશના નાણામંત્રી આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં થનારા ખર્ચ અને આવકના અંદાજો લોકસભામાં રજૂ કરે છે. મોટે ભાગે ફેબ્રુઆરી માસની અંતિમ તારીખે રજૂ કરવામાં આવે છે અને માર્ચ મહિના દરમયાન સંસદમાં તેના પર ચર્ચા-વિચારણા કર્યા બાદ તેને મંજૂર કરવામાં આવે છે અને 1લી એપ્રિલથી તેનો અમલ કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રની મહત્વની વિગતો નીચે મુજબ છે :

મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) કર-આવક	(1) બિનઆયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં ન હોય તેવા)
(A) પ્રત્યક્ષ કરવેરાથી પ્રાપ્ત થતી આવકો	(A) વ્યાજની ચૂકવણી (રાજ્ય/સરકારે ભૂતકાળમાં લીધેલા વિરાણ પર ચૂકવવાનું વ્યાજ)
(B) GSTમાંથી પ્રાપ્ત આવક	(B) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પાયાની સુવિધા પાછળ થતો ખર્ચ, વહીવટી સેવા પાછળ થતો ખર્ચ, સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો ખર્ચ
(C) GST હેઠળ આવરી લેવાઈ ન હોય તેવી વસ્તુ પરના પરોક્ષવેરાની આવક	(C) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે ખેતી, ઉદ્યોગ, વીજળી, વાહનબ્યવહાર, ટેકનોલોજી પાછળ થતો ખર્ચ
(D) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત વેરાની આવક	(D) રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને અપાતું અનુદાન અને સહાય
(2) કર સિવાયની આવકો	(2) આયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં હોય તેવા)
(A) સરકારે આપેલા વિરાણ પર મળનારા વ્યાજની આવક	(A) ખેતી, ઉદ્યોગો, સિંચાઈ, સૂચના, પ્રસારણ, ઊર્જા, બનીજ, વાહનબ્યવહાર અન્ય ક્ષેત્રો પાછળ થતો આયોજિત ખર્ચ
(B) જાહેર ઉદ્યોગમાંથી મળેલા નડ્ફા અને ડિવિડન્ડની આવક	(B) કેન્દ્ર અને રાજ્ય શાસિત પ્રદેશોને અપાતી સહાય
(C) જાહેર સેવા-સુવિધામાંથી પ્રાપ્ત ફી તથા દંડની આવક	
(D) વિદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થતું સહાયક અનુદાન	
મૂડી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) ઋણ-વસૂલી (Recovery of Loans)	(1) ઋણની પુનઃચૂકવણી
(2) દેવાથી પ્રાપ્ત થતી આવક	(2) અન્ય સરકારને અપાતા વિરાણ પાછળ થતો ખર્ચ
(3) અન્ય આવક દા. ત., વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવક, નાની બચત યોજનામાંથી થતી આવક	(3) સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં થતો મૂડીખર્ચ
	(4) સંરક્ષણકેત્ર થતો મૂડીખર્ચ

નોંધ : કેન્દ્ર સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ આયોજિત અને બિનઆયોજિત ખર્ચ તરીકે થાય છે જ્યારે રાજ્ય સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ વિકાસલક્ષી અને બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ તરીકે થાય છે.

વિકાસલક્ષી ખર્ચ એટલે એવો ખર્ચ, જેના થકી આર્થિક વિકાસને પ્રત્યક્ષ અને સીધો વેગ મળે છે. દા. ત., સિંચાઈની સગવડો. બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ, જે સીધો વિકાસલક્ષી બાબતો પાછળ થતો નથી પણ પરોક્ષ રીતે લાંબે ગાળે વિકાસને અસર કરી શકે છે. દા.ત., પેન્શનની ચૂકવણી માટેનો ખર્ચ.

10.12.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા તથા તેની મહત્વની વિગતો : ભારતમાં રાજ્ય સરકાર પાસે કેન્દ્ર સરકાર કરતાં ઓછા ઉત્પાદક વેરાઓ છે અને જવાબદારી વધારે છે તે સંદર્ભે રાજ્ય સરકારનું અંદાજપત્ર નીચે મુજબ સમજી શકાય :

રાજ્ય સરકારનું મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) કેન્દ્રીય વેરાઓમાંથી મળેલો હિસ્સો (નાણાપંચની ભલામજ મુજબ)	(1) વિકાસલક્ષી (A) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, પાણી-પુરવઠો, પદ્ધત વર્ગોનું કલ્યાણ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ (B) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે કૃષિ, ગ્રામીણવિકાસ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગ, પરિવહન, સંચાર, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, પર્યાવરણ વગેરે પાછળનો ખર્ચ
(2) રાજ્યના કરવેરાની આવકો (A) બેઠીની આવક ઉપરનો કર જે હાલમાં લેવાતો નથી. (B) જમીન-મહેસૂલ (C) સ્ટેમ્પ ડચ્યુટી (D) રાજ્યની આબકારી જકાત (E) વેચાણવેરા/મૂલ્યવર્ધિત કર (F) એન્ટ્રી ટેક્સ (G) લક્જરી ટેક્સ (H) મનોરંજનનો કર (I) અન્ય કરવેરા (J) વાહનકર (K) વીજળી પરનો વેરો	(2) બિનવિકાસલક્ષી (A) સામાન્ય સેવાઓ જેવી કે વહીવટીય સેવાઓ, પેન્શન અને નિવત્તિના લાભ, નાણાકીય સેવાઓ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ (B) અન્ય ખર્ચ : સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને અપાતા અનુદાન
(3) GST માંથી બાદ રખાયેલ વસ્તુ પરના પરોક્ષ વેરાની આવક	
(4) અન્ય આવકો : અનુદાન, દાન, ભેટ	

રાજ્ય સરકારનું મૂડીખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) જાહેર દેવું (A) રાજ્ય સરકારનું આંતરિક દેવું (B) કેન્દ્ર તરફથી મળતી લોન અને પેશગીઓ	(1) વિકાસલક્ષી (A) સામાજિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ
(2) અન્ય સરકારોને આપેલી લોન અને પેશગીઓની વસ્તુલાટ	(2) બિનવિકાસલક્ષી (A) સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) જાહેર દેવાની ચૂકવણી (C) અન્ય ખર્ચ : રાજ્ય દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને, સરકારોને અપાતી લોન અને પેશગીઓ
(3) અન્ય મૂડીઆવક દા. ત., વિનિવેશીકરણ(ડીસઈન્વેસ્ટમેન્ટ) પ્રાપ્ત થતી મૂડીઆવકો	

10.12.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : આપણા દેશમાં શહેરોમાં મહાનગરપાલિકા, નગરોમાં નગરપાલિકા, ગ્રામપંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતો એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે. બંધારણો આ સત્તામંડળોને કરવાનાં કામ તથા ઉધરાવવાપાત્ર વેરાની છૂટ આપી છે. પંચાયતીરાજના કાયદા દ્વારા સંસદે પંચાયતોને વધારે આર્થિક મજબૂતી આપી છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાના મહત્વનાં કામમાં નળ, ગટર અને રસ્તાની સ્વચ્છતા, જાહેર સ્વાસ્થ્ય, પાણી-પુરવઠો, જાહેર રસ્તાનું વીજળીકરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય તરફથી સ્થાનિક સરકારને આવક પ્રાપ્ત થાય. (A) અનુદાન, સબસિડી (B) સરકારની યોજના માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતો ફાળો	(1) અનુદાન-સબસિડી મેળવવા માટે આપવાનો થતો ફાળો
(2) જકાત (ઓક્ટ્રોય) (ગુજરાતમાં નાભૂદ કરવામાં આવી છે.)	(2) ધિરાશ લેવા માટે થતો ખર્ચ
(3) પ્રોપર્ટી ટેક્સ : (મિલકતવેરો) (A) સામાન્ય વેરો (B) પાણીવેરો (C) વેકન્ટ લોન્ડ ટેક્સ (પડતર જમીનવરો)	(3) સ્થાપના-ખર્ચ Establishment Exp. દા.ત., પગાર, પેન્શન વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ
(4) અન્ય વેરા : (A) વાહનવેરો (B) મનોરંજનવેરો (C) શિક્ષણવેરો (ઉપકર)	(4) વહીવટીય ખર્ચ : સ્ટેશનરી વગેરે ખર્ચ
(5) વેરા સિવાયની આવક : કાયદા મુજબ વસૂલ થયેલ આવક (A) મ્યુનિસિપાલિટીના માલિકીની મિલકતના વપરાશની ફી (B) જાહેર જગ્યા પર વસૂલ કરાયેલ ફી (C) જાહેર સેવાના બદલામાં લેવાયેલ ફી વગેરે.	(5) વીજળી, બળતણ-ખર્ચ
	(6) મરામત, નિભાવ-ખર્ચ
	(7) સ્થાનિક સરકાર દ્વારા યોજાતા કાર્યક્રમ માટે થતો ખર્ચ

મૂડી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય સરકારનું અનુદાન	(1) આંતરમાળખાકીય સુવિધા માટે થતો ખર્ચ
(2) માલિકિની મિલકતમાંથી મૂડીલાભ	(2) વાહનવ્યવહારનાં સાધનો
(3) ઋણ (ઉધીના લીધા તે)	(3) સાધનો, મશીનરી પાછળ થતો ખર્ચ
(4) અન્ય. દા. ત., રાજ્ય સરકાર પાસેથી આવાસ યોજના માટે મળતી મૂડી	

10.13 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સ્તોત (Functions of a Panchayat and Sources of Its Revenue)

‘પંચાયત’ એટલે ‘પાંચ વ્યક્તિની સભા’. ભારતમાં સ્થાનિક શાસનમાં નિર્ણયની પ્રક્રિયાનું આ માળખું વર્ષો જૂનું છે. ભારતના બંધારણ મુજબ દરેક ગ્રામપંચાયત પોતાના ગામ માટે વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની યોજના બનાવી શકે છે. પંચાયતમાં ગ્રામસભા દ્વારા નિર્ણયો થાય છે અને રાજ્યના નાણાપંચની ભલામણ મુજબ પંચાયતને નાણાં ફાળવાય છે. પંચાયતીરાજના ધારાએ પંચાયતોને વધુ નાણાકીય મજબૂતી આપી છે. હવે કેન્દ્ર સરકાર પોતે જ પંચાયતના ખાતામાં વિકાસકાર્યો માટે સીધાં જ નાણાં જમા કરાવે છે. પંચાયતોનો રાજ્ય સરકાર પરનો આધાર ઘટ્યો છે અને નાણાકીય સમૃદ્ધિ વધી છે. નિર્ણયો લેવાની સ્વતંત્રતામાં વધારો થયો છે.

10.13.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો :

- (1) બંધારણ માન્ય અને રાજ્ય સરકારે મંજૂરી આપી હોય તેવા સ્થાનિક વેરા તથા દંડની રકમ
- (2) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મળતું સીધું અનુદાન
- (3) રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓના અમલ માટે પંચાયતને ફાળવાતાં નાણાં

10.13.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો : પંચાયતોએ મૂળભૂત રીતે જાહેર સફાઈ, જાહેર આરોગ્ય, પાણીની સુવિધા અને રસ્તા જેવી સુવિધા માટે કામ કરવાનું હોય છે.

10.14 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો (Types of Deficits in a Budget)

અંદાજપત્રો સમતુલિત અને અસમતુલિત હોય છે. અસમતુલિત અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું કે ખાધવાળું હોઈ શકે છે અને ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં અંદાજપત્રની વિવિધ ખાધ નીચે મુજબ સમજી શકાય :

10.14.1 મહેસૂલી ખાધ : અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધી જાય ત્યારે મહેસૂલી ખાધ ઉદ્ભાવે છે. આ પ્રકારની ખાધ એ દર્શાવે છે કે, રાજ્યના ચાલુ ખર્ચ ચાલુ આવક કરતાં વધારે છે. વ્યાવહારિક તથા હિસાબી દસ્તિએ આવી ખાધ તંત્રની નીચી કાર્યદક્ષતા દર્શાવે છે. મૂડીખાતાની આવકમાંથી આ ખાધ ભરપાઈ કરવાના પ્રયત્ન થઈ શકે છે.

10.14.2 અંદાજપત્રની ખાધ : અંદાજપત્રમાં બે ભાગ હોય છે : મહેસૂલી ખાતું અને મૂડીખાતું. જ્યારે મહેસૂલી અને મૂડી ખાતાની કુલ આવક કરતાં મહેસૂલી અને મૂડીખર્ચ વધારે હોય ત્યારે સમગ્ર અંદાજપત્ર ખાધવાળું ગણાય માટે તેને અંદાજપત્રીય ખાધ કહેવાય.

કેન્દ્ર સરકાર અંદાજપત્રીય ખાધ પૂરી કરવા માટે રિઝર્વ બેન્ક પાસેથી ઉપાડ કરે છે જેને ખાધપુરવણી કહે છે. જ્યારે રાજ્ય સરકાર અંદાજપત્રની ખાધ પૂરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી અતિરિક્ત ઉપાડ કરે છે. (ઓવરડ્રાફ્ટ)

10.14.3 રાજકોષીય ખાધ : રાજ્ય (સરકાર) બજારમાંથી જે નાણાંનું ધિરાણ મેળવે તેને મૂડી ખાતાની આવક

કહેવાય પણ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં તે દેવું છે. સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ દેવું એ બંનેના સરવાળાને રાજકોષીય ખાધ કહે છે. આમ, રાજકોષીય ખાધ અંદાજપત્રની ખાધ કરતાં વધુ હોય છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ – કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની) અથવા અંદાજપત્રની ખાધ + બજારમાંથી મેળવેલ દેવાની રકમ.

10.14.4 પ્રાથમિક ખાધ : રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરવામાં આવે તેને પ્રાથમિક ખાધ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યને દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી બોજો સર્જ છે પણ આ બોજો વર્તમાનના કામને કારણે નથી. દેવું ભૂતકાળમાં થયું છે અને તેનું વ્યાજ વર્તમાનમાં છે માટે વ્યાજને બાદ કરી પ્રાથમિક ખાધ મેળવાય છે. જે ચાલુ વર્ષના આવક અને ખર્ચનો અંદાજ આપે છે. આવો ઘ્યાલ આ પ્રકારની ખાધમાં વ્યક્ત કરાયો છે. પરંતુ ભારતમાં આ પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્વ ગણાતું નથી.

10.15 અંદાજપત્રની અસરો (Effects of Budget)

અંદાજપત્ર અર્થતંત્ર અને સમાજને સામાન્ય રીતે નીચે મુજબની અસરો પહોંચાડે છે :

(1) આવકને ઘાનમાં રાખીને ખર્ચ કરવાના પ્રયાસ કરવા માટે સરકારને ફરજ પડે છે અને આમ સરકારમાં રાજકોષીય શિસ્ત લાવે છે.

(2) વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે નાણાકીય ફાળવણી આર્થિક અને સામાજિક મહત્વના ધોરણો થાય છે અને આમ સાધનોની ન્યાયી વહેંચણી થાય છે.

(3) વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાણાકીય ફાળવણી દ્વારા ક્ષેત્રોને મૂડીરોકાણ અંગેની દિશા આપે છે અને કરવેરા દ્વારા લોકોની વપરાશ યોગ્ય આવક (Disposable Income)ને અસર કરી માંગનું નિયંત્રણ કરે છે.

(4) કરવેરા અને ખર્ચનું સંચાલન કરી અર્થતંત્રમાં મંદી અને ફુગાવાનું નિયંત્રણ કરે છે જેથી આર્થિક સ્થિરતા જળવાય છે.

(5) અંદાજપત્ર દ્વારા રાજ્યની યોજનાના હેતુઓના સંદર્ભમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસને દિશા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ભારતના બંધારણમાં કેટલા સ્તરની સરકારનો ઉલ્લેખ છે ?

(A) એક સ્તરીય	(B) દ્વિસ્તરીય	(C) ત્રિસ્તરીય	(D) શૂન્ય સ્તરીય
---------------	----------------	----------------	------------------
- (2) પંચાયત એટલે શું ?

(A) પાંચ વ્યક્તિની સભા	(B) પચાસ વ્યક્તિની સભા
(C) પાંચ સો વ્યક્તિની સભા	(D) પાંચ ગામની સભા
- (3) સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કોણે કરી હતી ?

(A) એંડમસ્ટિથ	(B) માર્શિલ	(C) કેરન્સ	(D) હિક્સ
---------------	-------------	------------	-----------
- (4) શિક્ષણ એ કોણી જવાબદારી છે ?

(A) કેન્દ્ર સરકારની	(B) રાજ્ય સરકારની
(C) સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની	(D) સંયુક્ત જવાબદારી
- (5) ફુગાવા સમયે સરકાર પોતાનો ખર્ચ કેવો રાખે છે ?

(A) સ્થિર રાખે છે	(B) ઘટાડે છે	(C) વધારે છે	(D) શૂન્ય કરી નાંખે છે
-------------------	--------------	--------------	------------------------

- (6) કોણી ભલામણ મુજબ રાજ્યોને કેન્દ્રની કર-આવકનો હિસ્સો મળે છે ?
 (A) આયોજનપંચ (B) નાણાપંચ (C) નીતિઆયોગ (D) કેન્દ્ર સરકાર
- (7) ભારતમાં ક્યા પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્વ ગણાતું નથી ?
 (A) મહેસૂલી ખાધ (B) અંદાજપત્રીય ખાધ (C) રાજકોષીય ખાધ (D) પ્રાથમિક ખાધ
- (8) નીચેના પૈકી ક્યા વેરાનો સમાવેશ GSTમાં થાય છે ?
 (A) આવકવેરો (B) બક્ષિસવેરો (C) સંપત્તિવેરો (D) સેવાવેરો

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) અંદાજપત્ર એટલે શું ?
 (2) અંદાજપત્રને કેટલી બાજુઓ હોય છે ? કઈ-કઈ ?
 (3) કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત જવાબદારી હેઠળનાં કાર્યોની યાદી આપો ?
 (4) સામાન્ય રીતે સંસદમાં અંદાજપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?
 (5) ખાધવાળું અંદાજપત્ર કોને કહેવાય ?
 (6) સામાન્ય રીતે અંદાજપત્રના અમલનો સમયગાળો કયો હોય છે ?
 (7) મહેસૂલી આવક કોને કહેવાય ?
 (8) વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ કોને કહેવાય ?
 (9) બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચાઓમાં ક્યા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે ?
 (10) પંચાયતની આવકનાં સાધનો જણાવો.
 (11) ભારતમાં વસ્તુ સેવાકર (GST)નો અમલ ક્યારથી કરવામાં આવ્યો ?
 (12) GST કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ કોણ હોય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) અંદાજપત્ર દ્વારા સંપત્તિની પુનઃ વહેંચણી કઈ રીતે થઈ શકે છે ? સમજાવો.
 (2) અંદાજપત્રના પ્રકારો ટૂંકમાં સમજાવો.
 (3) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદાઓ જણાવો.
 (4) GSTનો અર્થ આપો.
 (5) GSTના કેટલા ભાગ પડે છે? ક્યા-ક્યા?
 (6) GST, CGST, SGST, UTGST અને IGSTનાં પૂર્ણ નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) અર્થ આપો : મહેસૂલી ખાધ, અંદાજપત્રીય ખાધ, રાજકોષીય ખાધ, પ્રાથમિક ખાધ
 (2) અંદાજપત્રની અસરો જણાવો.
 (3) જ્યાલો સમજાવો : (A) મૂડી-આવક (B) મૂડીખર્ચ (D) મહેસૂલી ખર્ચ
 (4) રાજ્ય સરકારના મૂડીખાતાની આવક અને ખર્ચબાજુની વિગતો જણાવો.

- (5) પંચાયતોનાં કાર્યો અને આવકના સૌંદર્ય જણાવો.
- (6) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો જણાવો.
5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :
- (1) અંદાજપત્રનો અર્થ આપી તેના ઉદ્દેશોની સમજૂતી આપો.
 - (2) કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાઓની વિગતે ચર્ચા કરો.
 - (3) રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર ઉપર ટૂંક નોંધ લખો.
 - (4) અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો સમજાવો.
 - (5) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ વિગતવાર સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

અંદાજપત્ર (Budget)	: સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજો
સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા હોય તેને સમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા ન હોય તેને અસમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર (Surplus Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય ત્યારે તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવાય.
ખાધવાળું અંદાજપત્ર (Deficit Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક ઓછી હોય ત્યારે આવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.
મહેસૂલ ખાતું (Revenue Account)	: મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મૂડીખાતું (Capital Account)	: મૂડી-આવકો તથા મૂડીખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મહેસૂલી આવક (Revenue Receipt)	: કરવેરા, કર સિવાયની આવકો મહેસૂલી આવકો છે.
મહેસૂલી ખર્ચ (Revenue Expenditure)	: સરકારના વપરાશી-ખર્ચ, પગાર-ભથ્થાં અને નાણાકીય સહાયો, અનુદાનો માટેનું ખર્ચ મહેસૂલી ખર્ચ છે.
મૂડી-આવક (Capital Receipt)	: રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યરથ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડીખાતાની આવકો છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મૂડીખર્ચ (Capital Expenditure)	: જમીન-મકાન-યંત્રો, જાહેર સાહસોના શેર જેવી મૂડી બાબતો પાછળ થયેલો ખર્ચ મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મહેસૂલી ખાધ (Revenue Deficit)	: અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે ઉદ્ભવતી ખાધ
અંદાજપત્રીય ખાધ (Budgetary Deficit)	: જ્યારે સરકારના અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખાતા તથા મૂડીખાતાની આવકો કરતાં મહેસૂલી ખાતા અને મૂડીખાતાનું ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે અંદાજપત્રીય ખાધ ઊભી થાય છે.

રાજકોષીય ખાધ (Fiscal Deficit)	: સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ કરજનો સરવાળો રાજકોષીય ખાધ છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ – કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની).
પ્રાથમિક ખાધ (Primary Deficit)	: રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચુકવણી બાદ કરતાં બાકી રહેતી ખાધ. રાજકોષીય ખાધ – વ્યાજની ચુકવણી = પ્રાથમિક ખાધ
વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર	: • વસ્તુઓ કે સેવાઓના પૂર્તિ (Supply) પર લાદવામાં આવતો કર એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર જેને ટૂંકમાં જાએસ્ટી (GST) કહેવામાં આવે છે. • કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ પરોક્ષ કરવેરા રદ કરી વસ્તુઓ અને સેવાઓને એક જ કર હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે તેને વસ્તુઓ અને સેવાઓનો કર (વસેક-GST) કહે છે.
SGST	: State Goods and Services Tax
CGST	: Central Goods and Services Tax
UTGST	: Union Territory Goods and Services Tax
IGST	: Integrated Goods and Services Tax

